

HEINO ARUMÄE

**EESTI
JA
SOOME**

SÕJAST SÕJANI

Toimetaja Ivika Arumäe
Keeletoimetaja Piret Ruustal
Kujundaja Jan Garshnek
Küljendaja Erje Hakman

Esikaanel: Soome, Balti riikide ja Poola konverentsi avakoosolek ajaloolise Riia lossi suures saalis 6. augustil 1920. Foto: Rahvusarhiiv

Illustratsioonid: Rahvusarhiiv ja Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum

© Heino Arumäe ja kirjastus Argo, 2018
www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9949-607-64-8
Trükitud trükikojas Print Best

SISUKORD

SAATEKS.....	9
ISESEISVUMINE.....	11
Soome ja Eesti erinev stardipositsioon	11
Sõjast sündinud riigid.....	16
Autonoomia või iseseisvus?	24
Soome iseseisvuse väljakuulutamine.....	34
Esimesed välispoliitilised sammud.....	37
Kodusõda Soomes	40
Vabariik või monarhia?	47
Karjala küsimus 1918. aastal.....	53
Eestlaste okupatsioonihirm ja Gustav Suitsu iseseisvusvisioon.....	55
Eesti iseseisvusmanifest.....	61
Saksa okupatsioon Eestis.....	65
Soome-Eesti kaksikriigi loomise kava.....	70
Eesti välisdelegatsioon. <i>De facto</i> tunnustus Eestile	73
EESTI JA SOOME VABADUSSÕJA AJAL	78
Vabadussõja puhkemine.....	78
Põhjala odüsseia – Soome vabatahtlike sõjatee Eestis.....	82
Soome vabatahtlike rollist Vabadussõjas	87
Eesti-Soome uniooni kava taas päevakorral.....	93
Soome sisepoliitiline areng 1919. aastal	96
Soome ja Eesti teematika Pariisi rahukonverentsil	102
Uute teede otsingul.....	110
Erinev suhtumine Eestisse Rudolf Holsti ja Carl Enckelli näitel	114
Soome osalemine esimestel Balti konverentsidel.....	120
Loodearmee sügispealetungi vastukajad. Tartu rahuläbirääkimised	126
Eesti ja Soome taotlused Helsingi konverentsil.....	131
Soome ja Poola flirt	140
Lõpuks Soome <i>de iure</i>	145

Soome-Nõukogude rahuläbirääkimised Tartus	149
Eesti ja Soome delegatsioonid Bulduri konverentsil.....	156
Bulduri kokkulepete saatus.....	163
Polkovnik Paul Lille missioon Helsingis.....	166
EESTI JA SOOME 1920. AASTATE ALGUPOOLEL.....	171
Eesti rahvusvahelise seisundi kindlustumine	171
Balti liidu projekt sõjajärgse Euroopa rahvusvaheliste suhete süsteemis.....	175
Kaks kolmikliidu loomise kava. Eesti-Läti salajane kaitseliit.....	181
Karjala ülestõusu vastukaja Eestis	187
Soome-Nõukogude konflikt	191
Eesti diplomaatiline toetus Soomele.....	194
„Raud on kuum, vaja taguda!“	198
Eesti ja Poola rivaliteet Helsingis	201
Kõrvalpilk Skandinaaviale	207
Varssavi <i>accord politique</i>	211
Varssavi lepingu saatus.....	215
Konstantin Pätsi riigivisiit Soome.....	218
Eesti ja Soome osalemine Moskva desarmeerimiskonverentsil	221
Balti liit ilma Soometa?.....	226
Eesti-Läti liiduleping.....	230
Kuidas edasi?	234
Varssavi konverents veebruaris 1924.....	241
Karl Robert Pusta välisministrina	244
Eesti ja Soome seisukohad Balti koostöö asjus.....	246
Erinevad huvid mängus.....	250
Helsingi konverents.....	254
Pusta välispoliitiline aktiivsus.....	259
President Lauri Kristian Relander külalisena Eestis	264
Balti protokoll kava	267
Pusta suur läbikukkumine.....	271
Arusaamatusi ja vastuolusid Eesti-Soome suhetes.....	276
EESTI JA SOOME 1920. AASTATE TEISEL POOLEL JA SUURE	
MAJANDUSKRIISI AASTATEL	283
Nihked rahvusvahelises olukorras.....	283
Uued koostöökavad.....	286
Läbirääkimised mittekallaletungipakti sõlmimiseks NSV Liiduga	292
Rahvasteliidu rollist Eesti ja Soome välispoliitilises	
julgeolekukontseptsioonis.....	299
Suhtumine Briand'i-Kelloggi pakti ja Litvinovi protokolliga.....	305

Hoburauapoliitika	309
Suure kriisi mõjust Euroopa rahvusvahelisele olukorrale.....	314
<i>Lapuan liike</i>	319
Mittekallaletungipaktide sõlmimine NSV Liiduga.....	326
Soomlaste vaateid Eesti kriisiaastate sisepoliitikale.....	332
EESTI JA SOOME UUES RAHVUSVAHELISES OLUKORRAS	349
Hitler võimul – see tähendab sõda!	349
Suhtumine agressiooni määratlemise konventsiooni	354
Suhtumine Balti deklaratsiooni.....	357
Suhtumine Balti protokoll. Mittekallaletungipaktide pikendamine.....	360
Suhtumine idapakti projekti.....	363
Väitlusi erapooletuse idee ümber.....	370
Balti Antandi loomine	375
Soome orientatsioon Skandinaaviale.....	382
Eesti ja Soome salajane sõjaline koostöö.....	386
Vabadussõjalaste tegevuse mõju Eesti ja Soome suhetele.....	393
Suhtumine Hitleri jõupoliitikasse.....	405
<i>Anschluss</i>	410
Tšehhoslovakkia kriis.....	413
München.....	416
Eesti ja Soome suhetest NSV Liiduga	420
Neutraliteedikursi kindlustamine	427
Moskva pretensioonid Soomele.....	432
Kõrgetasemelised visiidid.....	436
SÕJAEELSE KRIISI KAJASTUSI EESTIS JA SOOMES	443
<i>Peace for our time</i> – rahu meie eluajaks?.....	443
Vaidlused Ahvenamaa kindlustamise ümber	446
Tšehhoslovakkia draama kajastusi Eestis ja Soomes	449
Klaipėda haaramine.....	451
Moskva uus aktsioon Helsingis.....	454
Saksa-Poola konflikt	458
Murrang lääneriikide poliitikas	460
Hitleri sõjaplaan.....	464
Briti-Prantsuse-Nõukogude läbirääkimised	466
Mittekallaletungilepingud Saksamaaga.....	470
Soome, Eesti ja Läti suurriikide kauplemisobjektina.....	477
Vaidlused kaudse agressiooni teemal	481
Moskva topeltmäng.....	484
Sõjaväelised läbirääkimised Moskvas.....	487

Kui liisk langes	489
Mida teati, mida usuti, mida kardeti?.....	492
Arutlusi välispoliitilise orientatsiooni asjus	497
EESTI JA SOOME TEISE MAAILMASÕJA AJAL	506
Sõda!	506
Moskva surve Eestile. Baaside lepingu sõlmimine.....	511
Sõjaväelised läbirääkimised Tallinnas.....	519
Soomlaste hinnanguid Soome oludele ja Eesti seisundile.....	521
Soome-Nõukogude läbirääkimised Kremlis	526
Talvesõja puhkemine	531
Uus valitsus ja selle suured mured	534
Soomlaste edukas kaitsesõda.....	539
Eestlased ja Talvesõda.....	542
Külmad tuuled Eesti-Soome suhetes.....	546
Eesti võimalus?.....	552
Läbimurre. Kas rahu või välisabi?.....	556
Talvesõja dramaatilised lõpupäevad	562
Raske rahu	566
Eesti ja Soome suhetest pärast Talvesõda	571
<i>Finis Estoniae</i>	581
Saksa vihmavari Soome kohal.....	589
Eestlased ja Jätkusõda.....	595
LÕPPSÕNA.....	607
ALLIKAD JA KIRJANDUS.....	614
ISIKUNIMEDE REGISTER	641

SAATEKS

Kui võrrelda ühelt poolt Eesti ja teiselt poolt Soome ajaloolaste saavutusi oma kodumaa ajaloo tundmaõppimisel, langeb vaekauss suuresti soomlaste kasuks. See on paratamatu. Soome on riigina suurem ja jõukam kui Eesti ning ka kõrgkooli ja muid ajaloo uurimisega tegelevaid asutusi ja organisatsioone on naabritel hoopis arvukamalt kui meil. Pealegi tuli kogu Eesti ühiskonnal, nagu mõistagi ka ajaloolastel, poole sajandi vältel taluda võõrvõimu mitmekülgset pärssivat survet.

Torkab silma, et põhjanaabrid on pühendanud palju tähelepanu Soome rahvusvahelise seisundi ja välispoliitikaga seotud probleemistiku uurimisele ning on aktiivselt tegelenud ka Eesti ajaloo ja Soome suhteid käsitlevat ülevaadet. Lisaks olen püüdnud valgustada Soome poliitilise ajaloo olulisemaid seiku kahe suure sõja vahel – ja seda võrdluses samal ajal Eestis aset leidnuga. Et tookord olid julgeolekuga seotud küsimused mõlema riigi välispoliitikas kesksel kohal, tuli tähelepanu pöörata ka arengutele rahvusvahelises olukorras ja suurriikide poliitikale Läänemere piirkonnas. Töö käigus selgus, et kõik kavandatu ei mahu ühe raamatu kaante vahele, nii tuli algselt liiga mahukat käsikirja lühendada ning mõnest osast ka loobuda.

Küllap leidub edaspidigi autoreid, kes Eesti ja Soome ajaloo võrdlemise vastu huvi tunnevad. Uurimisvaldkond on lai, see haarab kümmet tuhandet aastat. Tänu arheoloogide tulemuslikule tööle saame üha täielikumalt pildi mõlema maa asustuse arengust, geeniteadlased heidavad uut valgust eestlaste ja soomlaste etnogeneesi keerulistele küsimustele. Meie kangete esivanemate lugematute põlvkondade töö on mõlema rahva kodumaad tundmatuse seni muutnud. Kunagiste põlislaante ning soode ja rabade asemele on loodud kultuurmaastik, murrangulise arengu on läbinud maa uueks kujundanud inimesed. Eestlaste ja soomlaste kui rahva ja rahvuse igakülgne areng, oma rahvusriigi loomine ja ühiskonnas toimunud protsessid vääriavad põhjalikumalt käsitlemist.

Selle raamatu koostamisel olen kogenud väga paljude inimeste heatahtlikkust ja abi. Meenutan tänutundega professor Erwin Oberländerit Mainzi Johannes Gutenbergi ülikoolist. Tema vahendusel töötasin 1994. aastal kaks kuud Bonnisis Saksa Välisministeeriumi Poliitilises Arhiivis. Eriti olgu tänatud professorid Kalervo Hovi ja Seppo Zetterberg, kelle toetust sain tunda juba Eesti iseseisvuse taastamise päevil Soome arhiivides tööd alustades. Poeg Tiit Arumäe on töötanud stažöörina Rootsi ja Taani riigiarhiivis ning Läti Riiklikus Ajalooarhiivis ja hankinud neist suurel hulgal Eesti välispoliitikat käsitlevate dokumentide koopiaid. Tallinna ülikooli emeritprofessor Mati Graf, Oulu ülikooli professor Kari Alenius, Tartu ülikooli dotsent Ago Pajur ning Eesti-Soome hõimu- ja üliõpilaskontaktide suurepärase tundja Helena Sepp huvitusid käesolevast tööst ja juhtisid lahkelt tähelepanu käsikirjas ette tulnud eksimustele. Palju tänu teile! Samuti tänan Tuglase Seltsi. Olen tänulik ka kirjastuse Argo töötajatele, kes käsikirja kauniks raamatuks vormistasid.

ISESEISVUMINE

Soome ja Eesti erinev stardipositsioon

Soomlastel olid eestlastega võrreldes märksa soodsamad eeldused nii suveräänse riigi loomiseks kui ka selle edasiseks eksisteerimiseks. Esiteks oli Soome territoorium hoopis suurem ja soomlased eestlastega võrreldes märksa arvukam rahvas. Eesti Vabariigi pindala oli 47 500 ruutkilomeetrit ning elanike arv 1922. ja 1934. aasta rahvaloenduse andmetel vastavalt 1 108 000 ja 1 126 000 ning 1939. aastal 1 134 000. Soome territoorium kattis 383 000 ruutkilomeetrit ning elanikke oli 1925. aastal 3 322 000 ja 1930. aastate lõpul peaaegu 3,8 miljonit.

Küllap oli ka ajalooline saatus soomlastele mõneti soodsam kui eestlastele. Et erinev ajalookogemus avaldas tagantjärele mõju ka Eesti-Soome suhetele, siis meenutagem põgusalt Soome ajaloolise arengu eripära.

Tänaste eestlaste ja soomlaste kauged esivanemad sattusid tuhatkond aastat tagasi nii idast kui ka läänest ähvardava surve alla. Idas tugevnes Vana-Vene riik, Läänemere piirkonnas haarasid võimu sakslased ja skandinaavlased. Võitluses ja võitluses Läänemere idaranniku pärast jäid venelased esialgu kaotajaks. Eesti vallutasid ristiusustamise käigus 13. sajandi algul sakslased ja taanlased, edaspidi saavutasid domineeriva positsiooni sakslased. Seevastu Soome lülitati järk-järgult Rootsi kuningriigi koosseisu. Administratsioon, seadusandlus, kohtusüsteem ja muu korraldati Rootsi eeskujul. Kohalik aadel ja eliit kujunes rootslastest või rootsistunud soomlastest, ametlikuks keeleks sai mõistagi rootsi keel. Tagantjärele võib vast väita, et soomlastel vedas vallutajatega rohkem kui eestlastel, näiteks ei tuntud Rootsis pärisorjust.

Södaderohke heitlus Läänemere idaranniku pärast kestis sajandeid ja lõpuks olid trumbid suurriigiks kujunenud Venemaa käes. Põhjasõja käigus lülitati Eesti ala Vene tsaaririigi koosseisu. Ka Soome sai Põhjasõjas rängasti kannatada ja langes kümnekonnaks aastaks Venemaa okupatsiooni alla. 1721. aasta Uusikaupunki rahuga jäi Soome küll Rootsile, kuid kaotas Karjala ja Viiburi linna. Vene vägede rüüstamine ja vägivaldsemine jättis soomlastele sünge mälestuse. Kasutusele tuli sõna *isoviha*, mis kajastab rahva vaenulikkust Venemaa ja venelaste suhtes.

Rootsi ja Venemaa rivaliteedis, mis kestis kogu 18. sajandi, sai Soome taas kannatada, kuni lõpuks 19. sajandi algul Euroopat vapustanud Napoleoni sõdade mõjul avanes Venemaal soodne võimalus Soome vallutamiseks. 1808. aasta veebruaris alanud pealetung oli edukas ja 17. septembril 1809 sõlmitud Hamina rahu- lepingu alusel jäi Soome Venemaa koosseisu.

Keiser Aleksander I manifestiga 17. juulist 1808 lubati Soomel säilitada senised seadused ja eesõigused. Uuendusmeelne keiser pidas sõna ning Soome haldus- süsteem, ühiskondlik struktuur ja seadusandlus jäid endiseks. Oluline roll Soome õiguste määratlemisel oli 1808. aastal kokku kutsutud seisuslikul maapäeval, mille saadikud valiti aadli, vaimulike, kodanike ja talupoegade poolt. Maapäev – *riksdag*, *valtiopäivät* – avati Porvoos 28. märtsil 1808 ja selle töö kestis 19. juulini 1809. Aleksander I kinnitas maapäeval Soome eriõigusi. Arutati seadusandluse, raha- ja maksusüsteemi ning teisi küsimusi. Soome sai esimest korda oma eelarve ja õiguse ise käsutada oma tulusid. Ajaloolaste hinnangul oli Porvoo maapäev soomlaste esimene rahvaesindus, kus fikseeriti, et Soome ei ole Venemaa osa, vaid omaette autonoomne üksus.¹

Tsaarivõimu esindajaks Soomes oli kindralkuberner. Autonoomset Soomet esindas Peterburis Soome asjade komitee. Selle juhataja – riigisekretär – esitas Soome asjad otse keisrile. Valitsusvõimu teostas juriidilisest ja majandusosakonnast koosnev senat ning senati majandusosakonna juhataja täitis sisuliselt peaministri funktsioone. Keisri otsusega viidi Soome pealinn 1812. aastal Turust üle Helsingisse. Peagi algasid suurejoonelised ehitustööd, mis andsid Helsingi linnale esindusliku ilme. Turust toodi Helsingisse ka ülikool.

Professorid Matti Klinge ja Osmo Jussila on esitanud huvitavaid mõtteid Soome riikluse arengu asjus. Klinge märgib, et Soome sünnipäevaks võib pidada 13. aprilli 1848, kui üliõpilaste kevadpidustustel peetud kõnedes tõsteti jõuliselt esile vajadust võtta soome keel kasutusele kogu ühiskonnas. Üleskutse leidis laia vastukaja ning nii algas soomluse idee võidukäik rahva seas. Jussila hinnangul aga muutus Soome 1861. aastal lausa riigiks.² Tegemist polnud Soome juriidilise staatuse muutumise, vaid soomlaste teadvuses toimunud murranguga. Soomlased võtsid omaks tõde- muse, et Soome on omaette riik, mis on unioonis Venemaaga. Peagi järgnesid sammud, mis kinnitasid Soome kui autonoomse provintsi arengut riikluse suunas. Alates 1863. aastast kogunes maapäev taas mõneaastaste intervallidega kuni 1906. aastani. Maapäev võttis vastu maksusüsteemi, majandustegevust, transporti ja muid valdkondi korraldavaid seadusi, mis soodustasid ühiskonna arengut. Väga olulised olid 1860. aastate rahareformid, kui Soome võttis kasutusele rahvusliku valuuta – margad ja pennid. 1877. aastal seoti mark Prantsuse kuldfrangiga. Lisaks

¹ P. Tommila: Suomen autonomian synty, 49–51.

² M. Klinge: Imperskaja Finljandija, 172–179; O. Jussila: Velikoje knjažestvo Finljandskoje, 267–269.

sai Soome oma tollisüsteemi. 1878. aastal kiideti maapäeval heaks seadus, mille kohaselt Soome armee pidi koosnema üksnes Soome kodanikest ning seda ei tohtinud Soome piiridest välja viia. Kuni 4000 noorukit, neist 3000 aadliperekondadest, tegid siiski karjääri tsaariarmees ja neist 300 jõudsid kindrali auastmeni.³

Uuendustele alti Aleksander II reformid andsid 1860. aastatel hoogu juurde juba varem alanud rahvuslikule liikumisele, mis paljuski sarnanes samasuunalise arenguga Eestis. Nii soomlased kui ka eestlased taotlesid kõigepealt emakeele laiemat kasutuselevõttu, emakeelse kooli ja kultuuri edendamist ning näitasid rõhutatult üles uhkust oma rahvusliku kuuluvuse üle. Eestis kujunes moesõnaks *isamaa*, Soomes *suomalaisuus*. Soome rahvuslik liikumine on lahutamatu seotud Elias Lönnroti, Johan Ludvig Runebergi ja Johan Vilhelm Snellmaniga. Lönnrot on end Soome ajalukku jäädvustanud „Kalevala“ koostajana, eepose esimene trükk ilmus 1835. aastal. „Kalevala“ oli Kreutzwaldile eeskujuks „Kalevipoja“ koostamisel, see ilmus kõigepealt annete kaupa paralleelselt eesti ja saksa keeles 1857–1861 ja eestikeelse väljaandena Kuopios aastal 1862. Runeberg oli rahvusromantiline luuletaja, kelle looming puudutas soomlaste hinge – täpselt samuti, nagu Koidula luuletused on tänini südames igal eestlasel. Tõsi küll, Runebergi loominguga ainevaldkond on Koidula omast sootuks erinev: ta kujutas soomlaste karmivõitu igapäevaelu ja poeemis „Lipnik Ståli lood“ sõjatandril väljendunud kangelasmeelt.

Snellman tutvus Rootsis ja Saksamaal viibides vabameelse mõttelaadi ja rahvusküsimust käsitlevate teooriatega ning kujunes innukaks soome keele staatuse tõstmise nimel võitlejaks. Ta töötas Kuopios koolijuhatajana ning asutas oma tõekspidamiste levitamiseks ajalehe Saima. Snellman taotles, et rahva ühiskeeleks oleks soome keel, ja toonitas, et ka selles keeles on võimalik luua kõrgkultuuri. Tookordseid Soome olusid iseloomustab samas tõsiasi, et Snellman ise ei suutnud soome keeles kirjutadagi ning kogu Runebergi looming ilmus algselt rootsi keeles. Võitlus soome keele õiguste eest äratas tähelepanu ja Aleksander II lubas 1863. aastal, et pärast 20 aastat kestnud üleminekuperioodi saab soome keelest teine riigikeel. Soomluse eestvõitlejaid nimetati fennomaanideks. Nende juhiks kujunes ajalooprofessor Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen ja häälekandjaks Uusi Suometar. Fennomaanid leidsid poolehoidu peamiselt maal ja kirikuõpetajate seas. Selle ühiskondliku liikumise põhjal kujunes 1860. aastatel välja Suomalainen puolue – Soome partei. 1880.–1890. aastatel pidas noorem põlvkond Soome partei juhtkonda vanameelseks ja tsaarivõimu suhtes liiga leplikuks ning radikaalsemad ringkonnad moodustasid Noorsoome partei – Nuorsuomalainen puolue. Endise kursi järgijaid hakati nimetama vanasoomlasteks.

³ H. Meinander: Soome ajalugu, 114.

Seevastu aadli ja jõukama kodanikkonna seas domineeris veendumus, et vaid rootsi keel on tõeline kultuurkeel, mis seob soomlasi Rootsi ja kogu lääne kultuuriga. Sellise suuna pooldajaid nimetati svekomaanideks. Svekomaanidest ja nende toetajatest kujunes 1880. aastatel Rootsi partei, tänase Rootsi Rahvapartei eelkäija.

Kõrvuti ühiskondliku elavnemisega sai hoo sisse ka Soome industrialiseerimine. Mets oli Soome rahvuslik rikkus. Metsa- ja puidutööstus arenesid kiires tempos, Soome tselluloos ja paber kogusid populaarsust kaugemalgi. Arenesid ka tekstiili- ja metallitööstus ning masinaehitus jt tööstusharud. Uue ühiskondliku kihina tõusid tööstustöölised Soome igapäevaelus olulisele kohale. Mitmesuguste töölisorganisatsioonide baasil moodustati 1899. aastal Turus Soome Töölispartei, mis 1903. aastal reorganiseeriti mõjukaks Soome Sotsiaaldemokraatlikuks Parteiks (SDP).

19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses arenes Soome kiiresti, kuid samas tuli üle elada raskeid aegu. Vene keskvoim kartis, et seoses Saksamaa tugevnemise ja Vene-Saksa suhete teravnemisega võib Soome kujuneda Venemaa pealinna ähvardavaks platsdarmiks. Nii asus tsaarivalitsus taotlema täielikku kontrolli Soome üle. 1898. aastal ametisse nimetatud kindralkuberner Nikolai Bobrikov asus uut kurssi innukalt ellu viima. Ta tugines veebruaris 1899 avaldatud tsaarimanifestile, mille alusel Venemaal kehtestatud uued üleriigilised seadused kehtisid ka Soomes. Lisaks taotleti kindralkubernerite võimupiiride laiendamist ja vene keele kasutamist ametikeelena. Alustati rünnakut ebausaldusväärseks peetud Soome armee vastu. Pärast pikemaid vaidlusi soome väeosad likvideeriti ja soomlased vabastati kohustusest teenida sõjaväes. Tasuks sellise eesõiguse eest tuli Vene riigikassale maksta nn *sotamiljoona*, sõja- ehk sõjaväemiljon. Tegemist polnud siiski vaid ühe miljoniga, aastatel 1902–1912 maksti Venemaale kahest kuni kahekümne miljoni margani aastas.⁴

Surveaja üheks ilminguks oli kampaania ajakirjanduse vastu. Bobrikov väitis, et Soome ajalehed on venevaenulikud. Ta tugevdas tsensuuri ja sulges alatiseks 25 ning ajutiselt 47 ajalehte.⁵

Soomlased alustasid massilisi protestiaktsioone tsaarivõimu repressioonide vastu. Enam kui pool miljonit inimest kirjutas alla keisrile adresseeritud pöördumisele, mida Nikolai II aga vastu ei võtnud. Protestiaktsioone korraldati ka välismaal. Paljud noored ei piirdunud üldrahvaliku rahumeelse vastupanuga, vaid taotlesid aktiivset venevastast tegevust. Need ringkonnad astusid kontakti Vene revolutsionääride ja välismaiste Venemaa-vastaste jõududega. Vene-Jaapani sõja ajal hangiti relvi ja valmistuti relvastatud vastupanuks. Korraldati terroriakte, mille ohvriks langes veebruaris 1904 ka kindralkuberner Bobrikov.⁶

⁴ P. Luntinen: *Sotilasmiljoonat*, 172.

⁵ P. Tommila: *Bobrikov ja Suomen sanomalehdistö*, 215–225.

⁶ S. Zetterberg: *Viis lasku senatis*.

Ajutise lahenduse Soomes ja Soome ümber kuhjunud pingetele tõi 1905. aasta revolutsioon. Soomlased läksid selle revolutsiooniga aktiivselt kaasa. Eriti suurejooneliseks kujunes soomlaste üldrahvalik osalemine ülevenemaalises oktoobristreigis. 30. oktoobril Helsingis töölisorganisatsioonide õhutusel puhkenud streik levis kiiresti üle maa ja selles osalesid ka Soome põhiseaduslike õiguste eest võitlevad kodanlikud ringkonnad. Leo Mechelin esitas kindralkuberner Ivan Obolenskile Soome põhiseaduslike õiguste taastamist nõudva manifesti projekti. 4. novembril saabus teade, et Nikolai II on enamiku nõudmistest heaks kiitnud, ja streik lõppes 6. novembril. Pärast üldstreiki polnud Soome enam endine. Ilmnes, et ühiskond oli sügavalt lõhenenud ning *punaste* ja *härrade* vahele oli kujunenud rindejoon. Punaste seas oli kõige arvukam maatöölise kiht. Kuigi töölised toetasid kogu soome rahva ühiseid nõudmisi, tõusid päevakorda ka töörahva erihuvid. Streigipäevil organiseerisid nii töölised kui ka kodanlikud ringkonnad korrapidajate või kaitsesalkade näol oma „kaardiväe“ ja kahe vastasjõu vahel puhkenud konfliktid nõudsid pahatihti ohvreidki.

Tsaari lubadustele tuginedes reorganiseeriti 1906. aastal Soome maapäev. Senise seisusliku ja piiratud valijaskonnaga rahvaesinduse asemel sai Soome kaasaegse parlamendi – *eduskunta*. Selle 200 liiget valiti demokraatlikel printsiipidel ja esimestena Euroopas said valimisõiguse ka naised. Valijate üldarv kasvas 126 tuhandelt 1,3 miljonini. 1907. aastal toimunud valimistel olid 80 saadikukohaga kõige edukamad sotsiaaldemokraadid. Vanasoomlased said 59, noorsoomlased 26, Rootsi Rahvapartei 24 ja tookord alles kujunemisjärgus Maaliit 9 kohta.⁷ Eeskätt väike-talunike huve esindav Maaliit muutus Santeri Alkio juhtimisel kindlakujuliseks parteiks 1908. aastal.

Revolutsioonipäevil saavutatud vabamad olud ei kestnud kaua, peagi taastus keskvõimu survepoliitika. Esialgul kinnitati Soomes heaks kiidetud seadusi vaid valikuliselt, seejärel asuti ründama kogu seadusandlust. Tsaarivalitsuse eesmärk oli impeeriumi seaduste ühtlustamine ja 1910. aastal läks seadusandlik initsiatiiv Soome parlamendilt üle Vene riigiduumale. Ka Soome senat sattus üha tugevama surve alla, 1909. aastal ametisse nimetatud kindralkuberner Franz Albert Seyn tegutses Bobrikovi eeskujul ja tema valitsemisaastaid nimetavad soomlased teiseks surveajaks. Riigiasutustele hakati peale suruma vene keelt. Loodi venekeelseid koole ning nõuti Venemaa ajaloo ja geograafia põhjalikumat käsitlemist. 1912. aastal said kõik Venemaa kodanikud ka Soomes kodanikuõigused. Lõpuks läks asi nii kaugele, et senati liikmeteks nimetati Vene ohvitserid ja ametnikke.⁸

Mõistagi põhjustas tsaarivõimude survepoliitika Soome ühiskonnas üldist rahulolematust. Tsaarivalitsuse korraldusi kritiseeriti ja püüti ignoreerida, mispeale

⁷ H. Meinander: Soome ajalugu, 157–158.

⁸ Valtioneuvoston historia, I, 84–103.

võimud asusid tõrkuvaid ametnikke ja ühiskonnategelasi arreteerima. Ajaloolase Henrik Meinanderi sõnul lõpetati seadusandlik autonoomia just siis, kui Soome oli saanud demokraatlikult valitud esinduskogu. Mida kaugemale venestamisega jõuti, seda suuremat vastumeelsust tundis rahvas kõige venepärase suhtes. Laialdane sõnavabadus toitis veneviha ja hirmu venelaste ees. Karmil toonil arvustati ka soomlastest teisitimõtlejaid.⁹

Soomlaste võitlus autonoomsete õiguste eest pälvis rahvusvahelist tähelepanu. Eriti Skandinaavias, Saksamaal ja Suurbritannias avaldati toetust soomlastele ja tauniti Venemaa survepoliitikat. Toonitati, et Soome pole Venemaa, vaid üks paremini valitsetud piirkondi Euroopas. Soomlasi peeti tõelisteks eurooplasteks ning kultuurihuviliseks rahvaks, kes väärrib üldist poolehoidu.¹⁰

Samal ajal olid mõisted „eestlased“ ja „Eesti“ laias maailmas üsna tundmatud, neid teati vaid lähemate naabrite juures. Kui Esimese maailmasõja ootamatu käik lõi eeldused Eesti ja Soome iseseisvuseks, oli meie naabrite stardipositsioon hoopis soodsam. Soomel oli Eduskunna näol oma parlament, senati näol valitsus, oma seadusandlus ja kohtusüsteem, oma raha, eelarve ja tollipiir, poliitiliste parteide süsteem jne. Mõistagi oli koos sellega välja kujunenud pädev ametnikkond. Kõige mainitu osas oli Eesti jäänud vaeslapse seisundisse. Pealegi oli soomlastel veel üks eelis: kõrge haridustasemega, võõrkeeli valdav ja rahvusvahelise suhtlemise kogemusi omav aadlkkond oli *oma* ja osales aktiivselt iseseisva riigi rajamisel. Teadupärast olid baltisakslastest aadlike eesmärgid Eestis hoopis teistsugused.

Sõjast sündinud riigid

Eesti ja Soome puhul võib julgesti väita, et mõlemad on sõjast sündinud riigid. Nii eestlased kui ka soomlased osalesid, tõsi küll, hoopis erineval moel, 1914. aastal puhkenud maailmasõjas. Lisaks tuli eestlastel ohvreid kanda Vabadussõjas ja soomlastel iseseisvumisega kaasnenud traagilises kodusõjas ning lõpuks olid nii Eesti kui ka Soome tookordsed sündmused nii või teisiti seotud ka kodusõjaga Venemaal. Samas on ütlematagi selge, et just Esimese maailmasõja ootamatud tagajärjed löid eeldused Soome ja Eesti iseseisva riigi loomiseks.

On üldtuntud tõsiasi, et sõjad lõpevad sageli hoopis teistsuguste tulemustega, kui nende vallapäätjad olid arvestanud. Pärast esimest suurt sõda näis sõjajärgne maailm paljudele eurooplastele kaotatud paradiisina. Suur humanist Stefan Zweig on olukorda iseloomustanud järgnevalt: „Kui ma püüan leida tabavat valemit Esimese maailmasõja eelse aja tarvis, kus ma üles kasvasin, tundub mulle, et oleks

⁹ H. Meinander: Soome ajalugu, 157–158.

¹⁰ J. Paavolainen: Englantilaisen ja amerikkalaisen aikakauslehistön kuva Suomesta, 290–309; G. Maude: The Finnish Question in British Political Life, 324–344.

kõige täpsem, kui ütleksin: see oli turvatunde kuldne aeg.“ Zweig rõhutab, et kõik näis olevat rajatud püsimiseks, kõik teadsid, mis oli lubatud, mis keelatud, kõigil oli oma norm, oma kindel mõõt ja kaal.¹¹

Ometi oli tolle „eilse maailma“ turvatunne näiline. Kusagil sügavamal tegutsesid tavakodanikule märkamatu võimsad hoovused, mis pärast Gavriilo Principi püstolilaske Sarajevos 26. juunil 1914. aastal haarasid kaasa paljud riigid ja rahvad. Enneolematult veriseks kujunenud sõtta mindi suure vaimustusega. Ka Zweig meenutab: „Viinis leidsin kogu linna joovastuses. /.../ Tänavatel kujunesid rongkäigud, korraga lõõksasid igal pool lipud ja linnid, muusika mängis, noored nekrutid marssisid võidumarssi ja nende näod helendasid, sest neile juubeldati, neile, väikestele igapäevastele inimestele, keda muidu keegi ei märka.“ Isegi Zweig, kes tundis sõja suhtes vaenu ja jälestust, oli lummatud. Sajad tuhanded inimesed tundsid seniolematut ühtekuuluvust. Elati maailmaajaloos kordumatul silmapilgul, mil kõik seisuste, keelte, klasside ja uskude vahed olid kadunud suurde vennalikkuse puhangusse.

Zweigi enda kogemused piirdusid küll Austriaga, aga täpselt seesama toimus ka Saksamaal, samuti vastaste leeris Prantsusmaal ja Venemaal. Ometi rõõmustati liiga vara. Ohvriterohke sõja tagajärjel varisesid kokku selle peamised algatajad – Habsburgide, Hohenzollernite ja Romanovite juhitud riiklikud struktuurid. Pärast sõda ei suudetudki saavutada 19. sajandi üleüldist stabiilsust ja julgeolekut ning 20. sajandi Euroopat iseloomustasid üliteravad konfliktid, sõjad, verised diktatuurid, vägivald, terror ja hirm. Siiski olid 20. sajandile omased ka liberalism, demokraatia ja rahvuste enesemääramisprintsipi võidukäik. Endiste impeeriumide varemetele tekkisid uued riigid, teiste seas Soome ja Eesti.

Soome iseseisvumine näis tookord täiesti loomulikuna, sest soomlastel olid riiklikud struktuurid juba olemas, küsimus seisnes vaid kõrgemas võimuses. Eesti iseseisvumist on aga korduvalt nimetatud imeks – ja küllap see seda ka oli. Eelkõige löi rahvusvaheliste sündmuste omapärane areng soodsad võimalused Balti riikide tekkimiseks. Nimelt lõppes Esimene maailmasõda täiesti ootamatu tulemusega: kaotajaks osutus mitte ainult üks sõdiv pool – Saksamaa ja tema liitlased –, vaid ka võitjate leeri kuulunud Venemaa. Lisaks põhjustas sõjast tingitud kaos Venemaal revolutsiooni, millega tekkisid eeldused Vene impeeriumi lagunemiseks.

Ilma Veebruarirevolutsiooni ja kommunistliku riigipöördeta 1917. aasta sügisel polnuks iseseisva Eesti riigi sünd toona mõeldav. Esiteks just nende sündmuste mõjul kasvas eestlaste põhiline sisepoliitiline taotlus – autonoomia demokraatliku Venemaa koosseisus – täieliku iseseisvuse nõudeks. Teiseks oluliseks teguriks Balti riikide iseseisvumisprotsessis oli Antandi vaenulik suhtumine kommunistlikku

¹¹ S. Zweig: *Eilne maailm*, 11.

režiimi ja aktiivne toetus selle vastu võitlevatele jõududele. Et viimaste hulka kuulus saatuse tahtel ka Eesti, said eestlased läänest mitmekülgselt abi, milleta võit Vabadussõjas polnuks võimalik. Kolmas Balti riikide püsijäämist soodustav tegur oli Venemaal arenenud kodusõja käik. Ühelt poolt on selge, et Punaarmee kiire ja otsustav võit oleks tähendanud lõppu Eesti üürikesele iseseisvusele. Teiselt poolt olu ka valgete võidul samasugused tulemused. Kõigepealt poleks valge Venemaa Balti riikide tekkimist lubanud, nagu kommunistid seda taktikalistel kaalutlustel olid sunnitud tegema. Pealegi poleks eestlased valgete võidu korral leidnud läänest toetust oma iseseisvustalustele ega tunnustust Eesti riigile. Kuigi Nõukogude Venemaa kui Eesti sõjalise vastase püsijäämine oli paradoksaalsel kombel üks Balti riikide iseseisvumise eeldusi, kujutas naaberriigi kommunistlik režiim endast neile surmaohtu.

Mõistagi polnud Eesti ja Soome iseseisvumise eelduseks üksnes välised tingimused vana maailmakorra kokkuvarisemise näol, vaid ka üha tormilisem sisepoliitiline areng. Maailmasõja puhkedes arutati nii Eestis kui ka Soomes, kumma poole võit oleks kasulik. Ühelt poolt eestlased ja teiselt poolt suur osa soomlastest andsid sellisele põhimõttelisele küsimusele erinevad vastused. Eestlaste seisukoht oli selge: saagu mis saab, Saksamaa ei tohi võita! Suhtumine tsaarivõimu võis ju olla kriitiline või negatiivne, kuid üldtuntud ajaloolistest teguritest tingitud meelepaha ja ka otsene viha sakslaste vastu oli võrreldamatult suurem. Siin-seal oldi sõja puhkemisest lausa vaimustatud: oletati, et sakslased saavad lüüa, ning leidis noori, kes vabatahtlikult ajaloolise vaenlase vastu sõtta läksid. Lisaks oskasid ettenägelikumad karta, et Venemaa lüüasaamise korral ei kõhkle Berliini võimud Baltimaid vallutamast. Sellised kartused olid täiesti põhjendatud. Hiljem on paljud ajaloolased põhjalikult analüüsinud Saksamaa poliitilise ja sõjalise juhtkonna sõjalisi eesmärke Esimeses maailmasõjas ning nende realiseerimist. 1960. aastatel ja 1970. aastate algul arenes Lääne-Saksamaal selles küsimuses ulatuslik diskussioon. Tuntud ajaloolased Fritz Fischer¹², Winfried Baumgart¹³, Hans Erich Volkmann¹⁴, Andreas Hillgruber¹⁵ jt on veenvalt tõestanud, et Baltimaade haaramine oli algusest peale Saksamaa üks olulisi sõjasihte.

Seevastu soomlastel polnud Saksamaa poolt midagi karta ja nende suhtumine nii Venemaasse kui ka Saksamaasse oli mõjutatud hoopis teistsugustest kaalutlustest. Vanameelsed soomlased olid sageli truud tsaarile, kuid Venemaa vastu meelestatud parempoolsed ringkonnad soovisid edu Saksamaale ning sotsiaaldemokraadid ja liberaalid eelistasid Antandi võimu. Paljud soomlased lähtusid

¹² F. Fischer: Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland.

¹³ W. Baumgart: Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges.

¹⁴ H.-E. Volkmann: Die deutsche Baltikumpolitik zwischen Brest-Litowsk und Compiègne. Ein Beitrag zur „Kriegszielsdiskussion“.

¹⁵ A. Hillgruber: Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege.

igivanast tõdemusest, et vaenlase vaenlane on sõber ning seega võib Berliinist leida toetust Soome võitlusele iseseisvuse eest. Mõnelegi Saksa kursi pooldajale oluks Suurbritannia ja Prantsusmaa mitmes mõttes meelepärasemad kui sõjakas ja laiu-tav Saksamaa, kuid – nagu öeldakse – eesmärk pühendab abinõu. Huvitaval kom-bel olid ka mõned sotsiaaldemokraatide juhtivad tegelased, näiteks Oskari Tokoi jt samasugusel seisukohal. 1914. aasta lõpul kujunes aktivistide seas välja kava saata paarsada soome üliõpilast Saksamaale sõjalisele väljaõppele, et soodsate olude kujunedes tulla tagasi ja osaleda vabadusvõitluses Venemaa vastu. Kõnesoleva nn jäägriliikumise organiseerimisel osalesid aktiivselt tuntud ühiskonnategelased Herman Gummerus, Edvard Hjelt, Kai Donner, Rafael Erich, Yrjö Ruuth, Yrjö Somersalo, Adolf Törngren jt, kellele hiljem Soome riiklikus elus kuulus väarikas koht. Eriti teenekaks tegelaseks peetakse jurist Frederik Wetterhoffi, kes oli 1914. aastal astunud nii Saksa kodakondsusesse kui ka sõjaväkke ja kellel õnnestus veenda Saksa juhtkonda looma soome väeosa.¹⁶ Berliinis toimunud läbirääkimistel saavutati Saksa valitsuse ja sõjaväe juhtkonnaga kokkulepe, et soome vabatahtlikest moodustatakse omaette väeosa, mis saab väljaõppe ja relvad Saksa võimudelt ning osaleb hiljem sõjategevuses Vene vägede vastu. Eriti Pohjanmaal leidis üha enam vabatahtlikke, kes Rootsi ja Taani kaudu Saksamaale tõttasid. Neist moodustati 27. Kuninglik Jäägripataljon, mille väljaõpe toimus Holsteinis Lockstedti laagris. Esialgu kavatseti anda lühiajaline ettevalmistus paarisajale mehele, kuid soomlastel õnnestus välja kaubelda soodsamad tingimused ja lõpuks lähenes jäägrite arv kahele tuhandele. Asjatundjad on kinnitanud, et parempoolselt meelestatud üliõpilaste algatatud liikumisega ühines kõigi teiste ühiskonnakihtide esindajaid. On teada konkreetsed andmed 1889 mehe kohta, kelle seas oli u 500 üliõpilast ja õpilast, 648 taluperede – nende seas 98 torparite – esindajat, 297 töölisperedest pärit noorukit jne.¹⁷ Koolitati ka ohvitseri ja allohvitseri.

Jäägriliikumise aateliseks aluseks oli mõistagi Soome iseseisvuse idee, millele lisandus venevastatus. Soome poliitikute vanemale põlvkonnale, kes oli harjunud legaalsete võitlusvahendite ja Soome eriseisundiga, oli see liikumine ootamatu ja pälvis osalt ka hukkamõistu, sest seaduse silmis olid ju Saksa sõjaväkke astunud mehed riigireetjad. Ka Carl Gustaf Mannerheim oli Vene kindralina samal arvamusel, kuid ülemjuhatajana 1918. aastal võis ta vaid taevast tänada – jäägritest sai tema valgeväe tuumik. Jäägrite näol pandi alus tervele ohvitseride põlvkonnale, kellele kuulus oluline roll juba kodusõjas. Järgnevalt jõudsid jäägriohvitserid juhtivatele kohtadele Soome sõjaväes ning täitsid ka tsiviilteenistuses mõjukaid positsioone. Terminid „jäägriohvitser“ ja „jäägrikindral“ said Soomes auväärse kõla, jäägrite seast võrsusid ka Talve- ja Jätkusõjas olulist rolli mänginud väejuhid.

¹⁶ H. Gummerus: Jäägrid ja aktivistid; M. Lauerma: Kuninkaallinen Preussin jääkäripataljoona 27.

¹⁷ T. Nygård: Suomalainen äärioikeisto maailmansotien välillä, 39.

Märkimisväärne osa jäägriitest olid ka hõimuaate ning Suur-Soome loomise pooldajad. Toivo Nygård on juhtinud tähelepanu asjaolule, et Heikki Nurmio kirjutatud „Jäägrite marsi“ kolmanda salmi sõnad kajastavad nende Suur-Soome unistusi: *Häme, Karjala, Vienan rannat ja maa, // yks suuri on Suomen valta*. Algselt kõlas see stroof järgnevalt: *Viro, Aunus, Karjalan kaunis maa, // yks suuri on Suomen valta*, kuid Eesti meenutamine sakslastele ei meeldinud ja sõnastust tuli muuta.¹⁸ Jäägriohvitseride seas leidis mehi, kes hiljemgi pooldasid Soome ja Eesti sõjalist koostööd.

Eestit tabas maailmasõda palju rängemini kui Soomet. Soomlased olid sõjaväekohustusest vabad. Vene sõjaväes teenis Esimese maailmasõja ajal umbes 800 soomlast, kellest u 200 olid kaadriohvitserid ja u 600 vabatahtlikud. Kümned tuhanded eesti mehed pidid aga Vene sõjaväes võõraste huvide eest võideldes oma elu kaalule panema ja sageli ka hukkuma. Juba 1914. aastal võeti Eestist sõjaväkke rohkem kui 35 500 meest.¹⁹ Edasi muutusid mobilisatsioonieeskirjad üha rangemaks. Sageli on väidetud, et maailmasõja ajal kutsuti tsaariväkke enam kui 100 000 eestlast. „Eesti Vabadussõja“ autorite arvestuste kohaselt võis 1917. aasta algul Vene sõjaväes teenida 100 000 eestlast, surma sai u 10 000.²⁰ Tõnu Tannberg on jõudnud järelduseni, et mõlemad arvud olid siiski umbes 10% väiksemad. Samas tuleb arvestada ka seda, et eelneva sõjalise väljaõppeta ja kogemusteta ning ilma pädeva ohvitserkonnata polnuks võidukas Vabadussõda võimalik.

Mõistagi põhjustas sõda olulisi nihkeid kogu ühiskonnas. Seoses sõja puhkemisega muutus eriti keeruliseks baltisakslaste olukord. Esmajoones suhtusid tsaaririigi ametiasutused ning šovinistlikult meelestatud sõjaväelased ja tsiviilisikud sakslastesse kui vaenlastesse või vähemalt potentsiaalsetesse äraandjatesse. Sageli nähti neis spioone või agente, selles osas esitati sakslastele sageli lausa naeruväärseid süüdistusi. Saksakeelne ajakirjandus ja koolid, baltisakslaste kultuuriasutused, seltsid ja ühingud kas lausa keelustati või sattusid ränga surve alla. Isegi saksa keele tarvitamine oli ohtlik.²¹

Kõrvaletõrjutud baltisakslaste asemele astusid enamasti eestlased. Tõsi küll, eestlaste roll ühiskonnas, näiteks linnaomavalitsustes, oli suurenenud juba varem. Astri Schönfelderi värskes uurimuses näidatakse kujukalt, kuidas uued inimesed, *homines novi*, s.o eestlased, juba ammu enne sõda tasapisi esile tõusid ja linnaomavalitsustes üha kaalukama positsiooni omandasid.²² Sõja ajal, kui tsaarivalitsuse bürokraatlik aparaat polnud sageli olukorra kõrgusel, sai eestlaste esiletõus

¹⁸ Samas, 34.

¹⁹ T. Tannberg: „Tsaar kui kutsub oma lapsi ...“ 1914. aasta mobilisatsioonidest Eesti- ja Liivimaal. – Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse, 193–212.

²⁰ Eesti Vabadussõda 1918–1920, I, 53.

²¹ A. Must: Baltisakslased ja Esimene maailmasõda.

²² A. Schönfelder: *Deutsche Bürger contra homines novi*.

otsustavaks teguriks kõikides kohalikku elu puudutavates valdkondades. Näiteks Tallinna toitluskomitee kujunes tugevaks organisatsiooniks, mis suutis toiduainete hankimisel ja toitlustuse korraldamisel palju ära teha, Tartus tegutsesid aktiivselt sõjavõgenike abistamise komiteed jne. Kõik see tõstis eestlaste eneseteadvust ja enesekindlust ning seda protsessi on mõnikord nimetatud eestlaste rahvuslikuks emantsipatsiooniks.²³

Samal ajal tegid Berliini võimud jõupingutusi, et õhutada ja koondada kõik tsaaririigile vaenulikud jõud võitlusse Venemaa ja sealse korra vastu. Eriti peeti silmas Venemaa koosseisu kuulunud rahvaste taotlusi ning riigis arenevat revolutsioonilist liikumist. Mõistagi hellitati suuri lootusi baltisakslaste suhtes. Hoolimata kõigest on ilmne, et sõja algul jäi baltisakslaste enamus truuks tsaaririigile. Mobilisatsiooniga sõjaväkke võetud tagavaraväelaste seas oli hulk baltisakslastest ohvitseri, eriti ratsaväelasi, kes peagi rindele saadetuna kaotusi kandsid. Kuid seoses Vene vägede lüüasaamisega ning võimude üha tugevamate repressioonidega baltisakslaste suhtes häälestusid viimased üha enam koostööle Saksamaaga. 1915. aasta kevadel moodustasid Berliinis asunud baltisakslased Balti Usaldusnõukogu (*Baltischer Vertrauensrat*), mis esitas Saksa riigikantslerile Theobald von Bethmann-Hollwegile märgukirja soovitusel haarata Baltimaad Saksa riigi piiridesse. Samas märgiti, et Baltimaadesse võib saata kuni 1,5 miljonit kolonisti ning see ala võib Saksamaad varustada toiduainetega. Kui Kuramaa langes 1915. aasta suvel Saksa vägede kätte, asutigi seal kolonistide vastuvõtmiseks ettevalmistusi tegema. Saksa kindralstaabis oodati vaid õiget aega, et tungida edasi Tallinna, Narva ja võimalusel ka Petrogradi.

Veebruarirevolutsioon

Ajalugu kinnitab, et võõrvõimust sõltuvate rahvaste võitlus enesemääramise ja iseseisvuse eest intensiivistub siis, kui selleks näivad avanevat reaalsed eeldused. Eestlastele, soomlastele ja teistelegi Vene impeeriumi rahvastele löi sellised eeldused 1917. aasta Veebruarirevolutsioon.

Revolutsioonilised sündmused algasid Petrogradis vana kalendri järgi 1917. aasta veebruari lõpus ja uue kalendri järgi märtsi algul. Tsaarivõimud korda luua ei suutnud. Revolutsioonilised töölisid leidsid rahva seas üha enam pooldajaid ning sõjaväeosad ja madrused tulid rahva poole üle. Ülestõusnud haarasid riigiasutused ja tsaarivalitsuse asukoha Talvepalee, valitsuse liikmed arreteeriti ja paigutati Peeter-Pauli kindlusesse.

²³ Lähemalt: Esimene maailmasõda ja Eesti. I ja II.

Revolutsiooni päevil kujunes riigis välja kaksikvõim. Tauria paleesse kogunenud Riigiduuma saadikute seas tekkis ühelt poolt kodanlike ja teiselt poolt sotsialistlike parteide esindajate vahel olulisi lahkarvamusi. Nii juhtuski, et peamiselt kodanlike parteide esindajad moodustasid Riigiduuma Ajutise Komitee ning ööl vastu 27. veebruari kirjutas Riigiduuma esimees Mihhail Rodzjanko alla teadaandele kogu võimu võtmisest Riigiduuma Ajutise Komitee kätte. Samal ajal kogunesid Tauria palee teise tiiba sotsialistidest duumasaadikud ning revolutsioonilise rahva ja sõjaväelaste esindajad, kelle eesmärk oli tööliste ja soldatite saadikute nõukogu moodustamine. Petrogradi Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu esimene koosolek toimus 28. veebruari õhtul. Riigiduuma Ajutise Komitee ja Petrogradi Nõukogu kokkuleppe tulemusena moodustati 2. märtsil Ajutine Valitsus. Tegemist oli koalitsioonivalitsusega, kuhu kuulusid eri parteide esindajad pahempoolsetest esseeridest kuni parempoolsete oktoobristideni. Domineerisid kadetid, kadett oli ka peaminister vürst Georgi Lvov.

Aruteludel Venemaa tuleviku üle jõuti üksmeelsele seisukohale, et isevalitsuse aeg on möödas, samas pooldasid paljud konstitutsioonilist monarhiat. Nikolai II otsustas 2. märtsil, et loobub troonist vend Mihhaili kasuks. Kuid Riigiduuma Ajutine Komitee leidis, et rahvahulkade revolutsioonilist meeleolu arvestades ei ole võimalik monarhiat säilitada. 3. märtsil teataski suurvürst Mihhail, et loobub troonist, kuni Asutav Kogu määrab kindlaks Venemaa valitsemiskorra. Seega muutus Vene impeerium faktiliselt vabariigiks.

Petrogradis alanud revolutsioon veeres võimsa lainena üle kogu Venemaa. Rahvas ja revolutsiooniline sõjavägi likvideerisid tsaarivõimu ja tema sunniaparaadi kõikjal suuremate raskusteta. Ka Soomes ja Eestis arenesid sündmused kiiresti ja üsna ühtemoodi. Helsingis püüdsid Vene võimukandjad eesotsas kindralkuberner Franz Albert Seyni ja kõrgemate sõjaväelastega revolutsioonilisi sündmusi pidurdada ning saata väeosi Petrogradi korda looma. 28. veebruaril kuulutati Helsingi piirkonnas ja laevastikus välja piiramiseseisukord, kuid sellistel sammudel ei olnud enam mõju. Helsingi oli tookord Balti laevastiku peamine baas ja revolutsioonilised madrused mängisid edasistes sündmustes olulist osa. Laevastikus oli karta mässu ja juba järgmisel päeval teatas merebaasi ülem admiral Adrian Nepenin, et tunnustab Riigiduuma autoriteeti. Näis, nagu toimuks revolutsioon Helsingis veretult, sest kohalikud kõrgemad sõjaväelased eesotsas Nepeniniga läksid revolutsioonijõudude poole üle. Ometi tapsid madrused hulga mereväehvitseri – kokku 38, nende seas admiral Nepenini. Maha lasti ka mõned maavägede ohvitserid. Petrogradi eeskujul loodi Helsingis tööliste, madruste ja soldatite nõukogu.²⁴

Kui Helsingis kuulus revolutsioonipäevil peamine roll vene madrustele ja soldatitele, siis Tallinnas olid sündmuste algatajaks suurtehaste – eriti Kopli

²⁴ T. Polvinen: Venäjän vallankumous ja Suomi I, 19–22.

laevatehaste – töölised. 1. märtsil puhkenud streigid kasvasid järgmisel päeval üle üldstreigiks. Streikivate tööliste kolonnid kogunesid kesklinna, kus kuulati revolutsioonile õhutavaid kõnesid. Siis siirdusid demonstrandid sadamasse, kus nendega ühinesid sõjalaevade madrused. Tookordse ajakirjanduse hinnangul kuni 30 000 inimeseni suurenenud kolonn pöördus tagasi kesklinna, kus asuti vallutama vanglaid ja lõhkuma politsei- ja kohtuasutusi. Suurtükitornis Paks Margareeta paiknenud vanglast vabastati revolutsionääre, nende seas aastal 1906 ristlejal Pamjat Azova toimunud ülestõusus osalejaid. Tapeti vanglaülem ja veel paar inimest, merekindluse komandant admiral Aleksandr Gerassimov, kes saabus rahvast rahustama, sai haavata. Vangid vabastati ka Toompeal paiknevast kubermanguvanglast ja teistest vanglatest. Nii Paks Margareeta kui ka kubermanguvangla pandi põlema.²⁵

Eestimaa kubermanguvalitsus lakkas 2. märtsil olemast. Kiirustades korraldati esindajate valimine Tallinna Tööliste ja Sõjaväelaste Saadikute Nõukogusse, mille esimene istung toimus 3. märtsi pärastlõunal.

Ka rahvuslikult meelestatud ringkonnad asusid oma ridu koondama. Tallinna linnapea Jaan Poska jõudis 2. märtsil Petrogradist Tallinna ja kutsus kokku linnavalikogu koosoleku, kus otsustati korra kaitseks moodustada Elanikkude Komitee. 5. märtsil nimetati Jaan Poska Eestimaa kubermangu komissariks. 6. märtsil kirjutasid senine kuberner Pjotr Verjovkin ja Jaan Poska alla kubermangu administratsiooni asjaajamise üleandmise aktille, kusjuures fikseeriti ka asjaolu, et suur hulk asutuste toimikuid hävitati 2. märtsil rüüstamise tagajärjel.²⁶

Paradoksaalsel kombel muutus üks Euroopa tagurlikumaid riike Veebruarirevolutsiooni toimele paugupealt demokraatlikuks. Revolutsiooniline rahvas kehtestas kõik üldtunnustatud demokraatlikud kodanikuvabadused. Toimusid koosolekud ja demonstratsioonid. Trükivabadus muutus silmapilkselt üldiseks, erineva poliitilise suundumusega ajalehti, lendlehti ja muid trükiseid hakkas ilmuma nagu küllusesarvest. Mõistagi ei tehtud takistusi ka ühingute, seltside ja poliitiliste parteide loomiseks. Tsaarivõimu päevil pöranda all tegutsenud revolutsionäärid ilmusid päevavalgele ning alustasid aktiivset tegevust. Kõikjal oli kuulda ja lugeda populaarseid loosungeid: revolutsioonilised ümberkorraldused, rahva valitsus, demokraatia, rahvaste õigused, Venemaa rahvaste föderatsioon, sotsialism jne. Tõsi küll, rahvahulkade vabadusevaimustus ähvardas üle ääre voolata ning muutuda anarhiaks.

²⁵ K. Siilivask: Veebruarist oktoobrini, 54–88.

²⁶ Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Dokumentide ja materjalide kogumik, 41.